

В.В. Ворожбіт

**ОРГАНІЗАЦІЯ ВЗАЄМОДІЇ УЧИТЕЛЯ І УЧНІВ ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАВДАНЬ
ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ (ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ
АСПЕКТ)**

У статті визначено вимоги до вчителів як організаторів духовно-морального виховання учнів загальних шкіл українських губерній у середині XIX – на початку XX століття: загальноособистісні, професійні знання виховного потенціалу предмета навчання, авторитетність на основі добровільного підкорення дитячої волі, повага авторитетів національних і релігійних; загальна естетичність.

Установлено, що в указаній історичний період пропонувалося формувати моральну взаємодію між учителями й учнями на основі погодження почуттів, особистій гідності, добротності.

Ключові слова: *духовно-моральне, виховання, учні, школа, учитель, ідеал, ходегетика, цінність.*

Постановка проблеми. Технологічна революція і розвиток інформаційних технологій на початку XXI століття зумовили надмірну стандартизацію і регламентацію виховного процесу. Це породило ілюзію про те, що за допомогою логічно виважених схем виховних впливів і конструктивної планомірної взаємодії можна сформувати особистість із визначеними якостями. А це суперечить основним ідеям гуманістичної особистісно орієнтованої педагогіки. Подолати ці негативні тенденції може детальна розробка теоретичних засад і обґрунтування історично сформованого досвіду духовно-морального виховання дітей в Україні. Розвиток держави і суспільства, процеси освіти і виховання мають набути духовного характеру. Освіта має бути перетворена із системи набуття знань та умінь на виховання і духовне становлення людини, її цілісний розвиток.

Аналіз основних досліджень. Останнім часом педагогічна проблематика духовно-морального виховання дітей активно розробляється на науково-теоретичному, методичному і практичному рівнях. Про це свідчать узагальнення окремих питань методології духовно-морального виховання через призму педагогічної антропології у працях українських і російських учених (М. Алексєєв, В. Барулін, І. Бех, Л. Бондар, М. Дворецька). Численні, однак розрізнені, наукові узагальнення про місце релігії в освітньо-виховній системі подані у працях С. Аверинцева і О. Барсова. У контексті християнської педагогіки виховання досліджували О. Вишневський, Б. Гершунський, І. Курляк.

Формулювання мети статті (постановка завдання): визначити вимоги до вчителів як організаторів духовно-морального виховання учнів загальних шкіл українських губерній у середині XIX – на початку XX століття.

Виклад основного матеріалу. Аналіз практики духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх закладів засвідчив, що в період дослідження набула розвитку галузь педагогіки, так звана "ходегетика". У її межах здійснювалося розроблення методів і засобів релігійного і духовно-морального виховання молоді особистості, вимоги до вихователів, учителів – організаторів духовно-морального виховання учнівської молоді.

© В.В. Ворожбіт, 2012

Говорячи про метод виховання, навчання або освіти як основу навчальної взаємодії, автори виділяли його ознаки. Так, правомірним є висловлення М. Даниленка (1866) “...методи виховання, що не визнають сили й волі дитини і її рівноправності з докільям...не тільки не досягають мети, але й шкодять дітям” [1, с. 4]. На думку Є. Кемніц (1864), “метод повинен узгоджуватися з реальними обставинами: індивідуальністю учня, з віком, здатностями, властивостями навчального предмета, метою викладання тощо” [2, с. 900]. Критерієм того, що педагог правильно вибрав метод виховного впливу на учня, були почуття радості й внутрішнього поживлення самої дитини [там само].

Ми повністю поділяємо точки зору М. Даниленка, Є. Кемніц щодо сутності методів виховання. Сьогодні під методами виховання прийнято розуміти “сукупність найбільш загальних способів розв'язку виховних завдань і здійснення виховних взаємодій” [3, с. 56] або “науково обґрунтовані способи педагогічно доцільної взаємодії з дітьми, спрямовані на розвиток культури особистості; способи цілеспрямованих дій у конкретній ситуації взаємодії з особистістю і її культурно-освітнім середовищем, що забезпечують успішне формування, розвиток особистості” [4, с. 22]. Однак, незважаючи на різні визначення, головні, що конституують ознаки давніх і сучасних методів виховання, збігаються: вибір методу обумовлений поставленою метою й спрямований на успішний розвиток особистості.

З'ясовано, що у досліджуваній період права і становище учителів загальноосвітніх закладів визначалися статусом державного службовця, моральність їхньої поведінки підлягала спеціальній цензурі. Духовність як риса характеру учителя конкретизувалася положеннями і нормативами Святішого Синоду. Для забезпечення особливого виховного середовища, за висновками М. Манасеїної [5], у період дослідження використовували такі методи виховання: приєднання до учнів, що відстають у навчанні, репетитора з числа здібних учнів; спонукання учнів до прояву діяльної і живої любові до ближнього; привчання дітей інколи жертвувати своїми задоволеннями і зручностями заради полегшення життя інших людей.

У досліджуваній період правила навчальної роботи визначали характер навчальної взаємодії учителя і учнів, спрямованої на реалізацію завдань духовно-морального виховання. Так, з роз'яснень до правил народних училищ 1872 р. довідуємося, що згідно з п. 21 навчальної частини “учитель мав слідкувати за тим, щоб учні під час уроку не розважалися чимось стороннім, тому під час бесід з вихованцями на столах усе треба прибрати” [6]. У тодішній педагогічній літературі духовність і висока моральність учителя визначалася і важливим державним завданням: “...Укорінення в особистості, що формується, християнського світогляду, християнської моральності” [там само].

Узагальнення матеріалів шкільної практики засвідчило, що сама атмосфера у школах сприяла створенню в учнів молитовного налаштування, серйозного ставлення до шкільних доручень. Так, у звітах про виховну роботу Харківських народних училищ віднайдено такий опис шкільного денного порядку: “Увійшовши в школу, учень осяював себе хресним знаменням, робив низький уклін учителю (законовчителю – земний уклін). Потім клав три поклони перед іконою, повторював попередньо вивчене. Уроки закінчувалися перед вечірньою службою. На завершення уроків учні, підвівшись, співали хором молитву “Ныне отпускаеши...”. Напередодні великих церковних свят учні йшли у храм, попередньо учитель нагадував правила пристойної поведінки у храмі.

Цікавий факт віднайдено у ході дослідження. Класним наставникам радилося забороняти своїм вихованцями ходити по вулицях після занять без серйозної потреби, особливо там, де збиралися великі натовпи [7]. Якщо учневі важко давалося навчання, батьки запрошували священника, той читав молитву про „неудобоучащемся грамоте”,

святих Сергія Радонезького і Олександра Свірського просили „уврачевать скорбную главу”, дати їй розуміння і здібність до навчання. Учитель і батьки детально оповідали дітям, як ці святі молять Пресвяту Богородицю, щоб вона „отверзла их умные очеса”, як їхня молитва була почута. Щонеділі і на свята учні приходили вітати учителя. Як указувалося вище, традиція „драстувать учителя” зародилася ще за часів давнини.

З’ясовано, що із загального числа предметів навчального курсу виділялися ті, що стосувалися „наук моральних”. Викладання моральних наук розділялося між законовчителем (священником) і викладачем тієї частини наук, яка прямо не стосувалася релігійної освіти. Предмети релігійної катехизації входили до змісту навчальних програм як знання, які надавали світогляду учнів духовно-морального спрямування. Педагог Дьяконов указував, що науки, покликані розвивати і просвітити розум, ушляхетнити серце і зміцнити волю людини, повинні вводитися в навчальний процес загальних шкіл так, щоб своїм змістом зміцнювали душевні сили і здібності людини, повідомляли корисні для життя знання. У такому разі школа привчить кожного учня до самодіяльного мислення, доброчинності, розвине добрі нахили і прагнення людини [8].

Духовно-моральне виховання передбачало своєрідне розуміння школи, а саме: „Школа – не базар буденний, не арена для змагань практичних життєвих інтересів, школа – світ тиші, зосередженості, з якого слід видалити усе, що збуджує тривогу, шум, навіть крикливе викладання деяких викладачів” [9]. Наприклад, під час дослідження віднайдено методичні поради вчителям щодо організації виховного середовища у школі: „Нехай неодмінно створює для них не розбещене життя, а таке: щоб язик стримували, гнів перемагали, руки на взяття чужого майна не простягали. Учитель також за ці недоліки повинен карати учня в такий спосіб: сердитого утихомирити, говіркого присоромити і викрити; злодія можна покарати тим, щоб він чуже майно або вкрадену річ сам відніс тому, в кого вкрав, щоб засоромився свого вчинку; злодія слід карати особливо відчутно. Один із способів для покарання злодія може бути такий: якщо знайдемо в хлопчика те, що він украв, то учитель мусить негайно відібрати це у нього, після чого повісити вкрадене на стіні в школі, а злодія так посадити, щоб він змушений був на це повсякчас поглядати. Через це злодій буде соромитися і совість його буде гризти, украдена річ до тих пір хай висить на стіні, поки він не проситиме про те, щоб зняли її, і не обіцятиме виправлення. Перш за все нехай навчить дітей правду казати, ніколи не брехати, не обдурювати, бо в істині є святиня. Найогиднішою за все є людина, що каже неправду... за брехню треба карати соромом, інколи ж і заборонаю розваг. Нехай не дозволяє дітям, особливо різної статі, виходити разом для малої або великої природної потреби; для того неодмінно повинна бути при кожній школі клоака (убиральня) і щоб з засувкою і ключем, куди нехай входить тільки сам хлопчик і більш ніхто. Якщо менша потреба не дозволить хлопчикові досягти убиральні, повинен завжди так сховатися, щоб його ніхто не бачив, бо соромливість або цнотливість є кращим шляхом до честі і виховання добрих звичок” [10].

Вивчення звітів про навчально-виховну роботу шкіл досліджуваного періоду засвідчило про те, що сповідь, бесіди, проповіді, розважання, іспит совісті, а також деякі релігійні практики були особливо ефективними шляхами впливу на свідомість, волю, почуття і поведінку учнів задля реалізації мети духовно-морального виховання. Важливим методом і засобом виховання уважався приклад поведінки і особистісних якостей педагога, вихователя.

Вивчивши харизматичні особистісні ознаки відомих педагогів (С. Рачинський, М. Пирогов, К. Победоносцев, М. Сумцов), можна відзначити, що педагог, наділений харизмою, відрізняється високим ступенем напруженості внутрішнього життя, надосо-

бистісною спрямованістю (духовністю), підвищеним рівнем духовно-моральної сфери. Його характеризує також і творче ставлення до дітей, своєї справи, до світу в цілому. Але насамперед він має творчо ставитися до самого себе як особистості: використання власних властивостей розуму, серця, волі, ступінь володіння собою досягає в такому вчителеві своєї вищої форми. Очевидно, що харизма вчителя, як вищий ступінь педагогічної обдарованості, пов'язана з його гуманістичним пріоритетом. „Є деякий особливий шлях спілкування душі через серце, - указував Ф. Затворник. – Один дух впливає на інший через почуття”. Якщо вчитель більш емоційний, якщо в нього не розвинута сердечна сфера, неглибокі почуття, він не може здійснювати вплив на внутрішній світ підлітка. Педагогічна професія потребує постійної витрати внутрішньої енергії, емоцій, любові. Тому необхідно розвивати в педагога емоційно-мотиваційну сферу, чому приділяється недостатньо уваги в сучасній системі підготовки та перепідготовки вчителя. Це є одним з головних завдань у гуманістичній парадигмі освіти й передумовою ефективності здійснення духовно-морального виховання.

Спираючись на висновки святителя Феофана Затворника, ідеальний образ вихователя виглядав так: „походження найчистіше, боговибране і святе”, щира віра (коли людина розвивається у своїй вірі через розширення світогляду, пізнавального інтересу), смиренність (часто на практиці смиренність ототожнювалася із шляхетним відчуттям гумору), здатність любити, добросовісність. У численних публікаціях наголошувалося на тому, що мета виховної роботи педагога – покращення дитячої душі, а не навчання, наповнення свідомості новими знаннями. Тому вчителеві мали бути притаманні уміння впливати на настрій і душевний стан дитини: „Педагог, з одного боку, покликаний виконати необхідне, а з іншої – є взірцем для наслідування. Він учить дітей передусім дослухатися і коритися, тобто – чинити правильно. За допомогою переконливих прикладів педагог зміцнює дитячу душу, сприяє її оздоровленню, допомагає дійти повноти Істини (відати істиною)”. Для цього учителям необхідно глибоко знати істинні основи життя, історичного буття і сучасності, оскільки саме на цій основі відбувається духовно-моральна просвіта.

На етапі розвитку духовно-морального виховання такі поняття, як „вихованість”, „освіченість”, „знання Святого письма”, існували неподільно, а саму проповідь оцінювали як своєрідний метод виховання. Проповідництво неодмінно супроводжувалося прищепленням норм моралі, життєвих і духовних цінностей. Особливою виховною силою відзначалися проповіді з елементами панегіризму, уславлення видатних людей. У них дітей і юнаків закликали наслідувати гідні вчинки своїх співвітчизників. Теоретичні засади таких проповідей розробив І. Галятовський.

У духовно-моральному вихованні за православним віровченням пріоритет надавався методу наслідування Христа і апостолів. „Істинні носії церковного духу у всі часи дотримували важливе методичне правило: вони ніколи не радили іншим того, чого не виконали самі” [11, арк. 24]. Тому життя святих були і залишаються джерелом духовного зростання людини. Але ці методи продуктивні тільки за умови постійного контакту людини з церквою, спілкування з носіями церковної догматики.

У виховній практиці 60-х рр., 90-х рр. XIX століття, 1900–1910 рр. домінували бесіди й читання з поясненнями. Так, якщо в 1867 р. у виховній практиці гімназій як профілактичний захід переважали бесіди про правдивість, розумну молитву, про дійсну любов до батьків і рідних, про товариство й дружбу у формі довірчої розмови із цілим відділенням і окремими особами, то через рік були введені в цілях духовно-морального, релігійно-морального виховання учнів пастирські бесіди переважно у формі повчання. Наприкінці 90-х рр. XIX століття у результаті чергового піднесення громадсько-педагогічного

руху спостерігалась активізація взаємодії школи й сім'ї для вирішення завдань духовно-морального виховання. Тому вже самим батькам пропонувалося вести зі своїми дітьми вечірні бесіди із приводу минулого дня. До початку 1900-х рр. бесіди у формі діалогу були одним із провідних методів формування морально-етичних уявлень і суджень.

Проведене узагальнення засвідчило, що бесіди включали традиційні теми, важливі в духовно-моральному вихованні дітей і юнацтва. Наприклад, у чому полягає патріотизм, відданість, любов до Государя й Батьківщини, що таке дружба й товариство, любов до батьків і сім'ї, обов'язок, честь, щирість і чесність, релігійність, щастя, воля. Джерелами для бесід були конкретні випадки з життя школярів, їх знайомих, фрагменти художньої, релігійної, історичної літератури, статті з журналів і газет, висловлювання видатних філософів, учених, педагогів того часу.

Методичні настанови щодо організації духовно-морального виховання учнів орієнтували учителів на спонукання дітей до самопізнання і самовдосконалення. Постулатами виховного процесу були такі:

- постійний самоконтроль і самоаналіз власної поведінки, окремих вчинків, емоцій, почуттів і бажань є передумовою духовного зростання;
- викорінення негативних рис, звичок, нахилів, формування сили волі, позитивних якостей особистості, ціннісних орієнтацій, християнського світогляду є тривалим процесом, що продовжується усе життя;
- лише шляхом самопізнання можна зрозуміти своє призначення у житті.

Проаналізовані доповіді педагогів на Першому всезагальному з'їзді з питань народної освіти 1911 р. засвідчили, що питання розробки форм, методів, засобів духовно-морального виховання у контексті нових педагогічних течій, концепцій реформаторської педагогіки були вкрай злободенними. Так, педагог О. Нератов (Чистопольська земська управа) зазначав, що будь-яка методика виховної роботи має керуватися потребою людини досягти духовно-моральної досконалості. Важливим є не те, що вивчали діти, а як навчалися. Найголовніше призначення навчального порядку школи – навчити людину знаходити користь для свого духовного розвитку з усього навчального процесу [1, с. 209]. Працю доповідач уважав найдоцільнішим засобом профілактики аморальності і поширення бездуховності у родині, школі, суспільстві в цілому: „Перше, що слід навіювати учневі школи – це працьовитість, розуміння праці і формування звички проводити час у постійній праці, як найкориснішому проведенні часу” [12, с. 211]. Слушним, на наш погляд, є порада педагога привчати дітей уникати святковості, щоб діти не відчували суму від бездіяльності, вміли завжди знайти заняття собі до душі. Автор указував, що значною перепоною у цьому є „наші численні свята і неправильне уявлення про них як сільських, так і міських обивателів” [там само]. Свята повинні бути тим, для чого вони призначені, тобто – для спільної молитви громади у храмі, необхідного відпочинку від праці, зміни способу і тематики спілкування. „У нас же свято уважають днями, призначеними для п'янства, розгулу, непристойних насолод” [там само]. Доповідач пропонував для відпочинку від праці використовувати неділю, декілька годин наприкінці кожного дня. В інші святкові дні пропонував організувати після громадських заходів чи святкових церковних служб звичайні заняття, працю.

Висновки. На підставі узагальнення матеріалів з теми визначимо вимоги до вчителів як організаторів духовно-морального виховання: загальноособистісні: носій загальної цивілізаційної культури, позитивний діяч боголюдської (всесвітньої) історії, без якого учневі вкрай важко пізнати себе; учитель – взірець добродетелей: моральність, духовність, любов до істини і добра, чуттєвість, віра, наука, воля; професійні вимоги : знання виховного потенціалу предмета навчання, авторитетність на основі доб-

ровільного підкорення дитячої волі, уважності до порад і настанов учителя. Набувається такий авторитет вищим розумом і волею, відкривається через послідовні педагогічні дії, сувору законність і справедливість професійних учинків учителя; розумова (наукова) дисципліна; індивідуальні: здатність до духовного подвигу; уміння в усіх виховних впливах віднаходити раціональну міру; ласкавість у ставленні до дітей; сприйнятливості до дитячих радощів і дитячого смутку, терплячість під час занять, світлий настрій і поведінка, у погляді – надія на краще, бажання працювати; уміння підтримувати відчуття новизни; раціональність у витратах зусиль і навчального часу; живі і витончені форми вчинків і слів; переконливість мовлення; повага авторитетів у наці і релігії; загальна естетичність.

Перспективи подальшої розробки проблеми визначено в аналізі і систематизації практики духовно-морального виховання учнів у різних типах шкіл указанного історичного періоду.

Список літератури: 1. Даниленко Н. Заметки о воспитании детей / Даниленко Н. – Полтава, 1866. – 115 с. 2. Кемниц Е.К. Педагогическое обозрение [Текст] : VII. Ясная Поляна гр. Толстого / Кемниц Е. К. // Учитель. – 1864. – № 24. – С. 887–901. 3. Щуркова Н. Е. Новое воспитание / Щуркова Н. Е. – М. : Педагогическое общество России, 2000. – 128 с. 4. Виховання моральності підростаючого покоління : Науково-метод. посіб. / К. І. Чорна та ін. ; [за ред. К. І. Чорної]. — К.: Богдана, 2005. – 288 с. 5. Манасеина М. Основы воспитания с первых лет жизни и до полного окончания университетского образования. – СПб.: Б. и., 1894. [Электронный ресурс] – Режим открытого доступа : http://www.portalus.ru/modules/shkola/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1194957490&archive=1195596857&start_from=&ucat=& 6. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – СПб. : Б. и., 1872. – Т. 2. – С. 318 ; Царствование государя императора Павла I. № 461. – СПб. : Б. и., 1915. – С. 561–568. 7. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 19, спр. 142, 1853 р., 8 арк. 8. Из письма учителя народного училища о церковноприходских школах в Каневском, Черкасском и Васильковском уездах // Киевские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1884. – № 9. – С. 412–418. 9. Отчет Обер-прокурора Св. Синода за 1884 г. – СПб. : Б. и., 1884. – Вып. 20. – С. 87. 10. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 166, спр. 64, 1916 р., б.н. 11. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 6801, 1888 р. О нравственных основах начального образования. Доклад А. А. Нератова // Доклады Первого Общеземского Съезда по народному образованию 1911 года. – СПб. : Б. и., 1912. – С. 206–217.

Bibliography (transliterated): 1. Danilenko N. Zametki o vospitanii detej / Danilenko N. – Poltava, 1866. – 115 s. 2. Kemnic E.K. Pedagogicheskoe obozrenie [Tekst] : VII. Jasnaja Poljana gr. Tolstogo / Kemnic E. K. // Uchitel'. – 1864. – № 24. – S. 887–901. 3. Wurkova N. E. Novoe vospitanie / Wurkova N. E. – M. : Pedagogicheskoe obwestvo Rossii, 2000. – 128 s. 4. Vihovannja moral'nosti pidrostajuchoho pokolinnja : Naukovometod. posib. / K. I. Chorna ta in. ; [za red. K. I. Chornoï]. — K.: Bogdana, 2005. – 288 s. 5. Manaseina M. Osnovy vospitanija s pervyh let zhizni i do polnogo okonchanija universitetskogo obrazovanija. – SPb.: B. i., 1894. [Elektronnij resurs] – Rezhim vidkritogo dostupu : http://www.portalus.ru/modules/shkola/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1194957490&archive=1195596857&start_from=&ucat=& 6. Polnoe sobranie postanovlenij i rasporejzhenij po vedomstvu pravoslavnogo ispovedanija Rossijskoj imperii. – SPb. : B. i., 1872. – T. 2. – S. 318 ; Carstvovanie gosudarja imperatora Pavla I. № 461. – SPb. : B. i., 1915. – S. 561–568. 7. CDIАK Ukraїni, f. 707, op. 19, spr. 142, 1853 r., 8 ark. 8. Iz

pis'ma uchitelja narodnogo uchiliwa o cerkovnoprihodskih shkolah v Kanevskom, Cherkasskom i Vasil'kovskom uezdah // Kievskie eparhial'nye vedomosti. Chast' neoficial'naja. – 1884. – № 9. – S. 412–418. 9. Otchet Ober-prokurora Sv. Sinoda za 1884 g. – SPb. : B. i., 1884. – Vyp. 20. – S. 87. 10. CDIAK Ukraïni, f. 707, op. 166, spr. 64, 1916 r., b.n. 11. CDIAK Ukraïni, f. 707, op. 87, spr. 6801, 1888 r. O npravstvennyh osnovah nachal'nogo obrazovanija. Doklad A. A. Neratova // Doklady Pervago Obvezemskogo S#ezda po narodnomu obrazovaniju 1911 goda. – SPb. : B. i., 1912. – S. 206–217.

УДК [37.034-053.6] (477)"18/19"

В. В. Ворожбит

ОРГАНИЗАЦИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ УЧИТЕЛЯ И УЧАЩИХСЯ ДЛЯ РЕАЛИЗАЦИИ ЗАДАЧ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ (ИСТОРИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

В статье определены требования к учителям как организаторам духовно-нравственного воспитания учащихся общеобразовательных школ украинских губерний в середине XIX – начале XX века: общеличностные, профессиональные знания воспитательного потенциала предмета обучения, авторитетность на основе добровольного покорения детской воли, уважение авторитетов национальных и религиозных; общая эстетичность.

Установлено, что в указанный исторический период предлагалось формировать нравственное взаимодействие между учителями и учениками на основе согласования чувств, личного достоинства, добропорядочности.

Ключевые слова: *духовно-нравственное, воспитание, ученик, школа, учитель, идеал, ходегетика, ценность.*

UDC [37.034-053.6] (477)"18/19"

V. Vorozhbit

ORGANIZATION OF TEACHERS AND STUDENTS INTERACTION FOR THE REALIZATION OF SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION (HISTORICAL AND PEDAGOGICAL ASPECT)

In the article the author defined the requirements to teachers as organizers of spiritual and moral education of pupils of Ukrainian comprehensive schools in the mid-nineteenth - early twentieth century: professional knowledge of educational potential of studied subject, authoritativeness based on voluntary submission of child will, respect for the leaders in the nation and religion; general aesthetics.

Also the author established that in specified historical period it was proposed to form moral interaction between teachers and students on the basis of mutual approval of feelings, personal dignity and charity.

Key words: *spiritual and moral education, students, school, teacher, ideal, value.*

Стаття надійшла до редакційної колегії 1.10.2012

